

Jiltlerde möhürleme we galyp

Category: Kitapcy, Şekillendirme we heýkeltaraşlyk sungaty
написано kitapcy | 23 января, 2025

Jiltlerde möhürleme we galyp JILTLERDE MÖHÜRLEME WE GALYP

Beýik Seljuk türkmenleriniň jiltleriniň esasy maddasy deri, göndir. Olar jilt gapaklarynda mele reňkiň ähli görnüşlerini ulanypdyrlar. Jiltleriň daşky hem-de içki gapaklarynda hem şol bir reňkler ulanylypdyr. Olaryň içinde gara reňkli deri ýokdur. Jiltlerde ýeke bölekden ybarat bolan uly ýa-da kiçi galyplar bilen amala aşyrylan «sowuk basgy» atlandyrylan möhürleme usuly ulanylypdyr. Ýöriteleşdirilen el bilen ulanylan gurallar bilen hem bu usul has baýlaşdyrylypdyr. Beýik Seljuk türkmenleriniň jiltleriniň, şonuň ýaly-da, Anadolydaky Seljuk türkmenleriniň jiltleriniň özboluşly möhüm aýratynlyklarynyň biri «altyn kakma» usulynda bezelmesidir. Bu usul, gapaklardaky nagışlaryň aralaryny doldurýan nokatlarda amala aşyrylypdyr. Täk ýa-da jübüt nobatlaşdyrylan nokatlarda altyn kakma edilipdir. Ýyllaryň geçmigi bilen kakyylan altynyň dökülyändigi sebäpli, onuň belli bir galyňlygynyň bolmagy hökman eken. Mundan başga-da, boýama ýa-da çayma (sürme) altyn usuly hem ulanylypdyr. Yöne, ol altyn kakmadan has soňraky döwürlerde ulanylmağa başlanypdyr we diňe jetwellerde hem-de gyra çyzgylыrda görülyär.

Türkmen döwletlerinde jittleme sungaty. Beýik Seljuk türkmenleriniň jilt ýasama senedi, Anadolydaky Seljuk türkmenleriniň, XIII aşyryň ikinji ýarymyndan başlap Memlük türkmenleriniň, XIV aşyrdan başlap mongol Ilhanylaryň, şonuň ýaly-da, Garamanogullary türkmen begliginiň başda bolmagynda, Anadoly ülkesinde gurlan beýleki türkmen beglikleriniň, mundan başga-da, Akgoýunly türkmenleriniň, Garagoýunly türkmenleriniň we beýleki türkmen döwletleriniň jilt ussalary tarapyndan dowam etdirilipdir. Şol döwürde Osmanogullary begliginiň jiltçileri bu senedi özlerinden öňki ussat jiltçi ildeşlerimizden miras alypdyrlar we Osman türkmenlerini ägirt şadöwleti gurup häkimlik eden zamanlarynda bolsa bu sungaty

has kämilleşdiripdirler.

XV asyrda Memlük türkmenleriniň hemde Osman türkmenleriniň jiltlerinde deň kämilleşme we ösüş meňzeşligi bolup geçipdir. Bu asyrda gurlan Timurylaryň, Akgoýunly türkmenleriniň we Garagoýunly türkmenleriniň döwletleriniň zamanlarynda ajaýyp sungat derejesindäki jiltler ýasalypdyr. XVI asyrdan başlap Osman türkmenleriniň nusgawy jilt ýasama sungaty türkileriň hem-de musulmanlaryň jiltleme sungatynyň iň ägirt şahasy bolmak bilen XX asyra çenli getirilipdir. Olar deride örän köp dürli bezegçilik usullaryny, tärlerini ulanypdyrlar. Aýratyn hem, XVI asyryň syýahatçysy J.Çesneau, XVII asyryň syýahatçylary Tawerniye hemde Ewliya Çelebi Osman türkmenleriniň döwrüniň deriçiliği hakynda anyk maglumatlary galdyryp gidipdirler. Stambul, Edirne, Konýa, Trabzon, Diýarbekir, Urfa hem-de Bagdat ýaly merkezlerde döredilen deri önumleri, esbaplardyr enjamlar işlenilişi we bezeliş ugurlary boýunça ýokary hilde bolupdyr. Aşykpaşazadeniň taryhy, Şakaýyk-y Nümäniye, Neşriniň taryhy ýaly Osman türkmenleriniň döwrüne degişli taryhy çeşmeleriň Ahylyk döwletiniň hem-de Ahylyk senetçilik birleşmeleriniň gurujysy bolan we XIV asyryň başlarynda ýaşap geçen Ahy Ewräniň debbaglyk bilen meşgullanandygy habar bermekleri, şol döwürde deriçilik işiniň näderejede meşhur bolandygyny görkezýän bir şaýatnamadır.

Türkmenleriň taýpalarydyr boýlaryndan çykan ynsanlaryň guran döwletlerinde deriden dürli önumler öndürilen-de bolsa, kitap jiltleriniň öndürilmegi iň başda duran haryt bolupdyr. Şu ýerde aýratyn belläp geçmeli zat, köne teatr sungatymyzyň kölege oýunlaryna degişli orta asyrlardan biziň döwrümize gelip ýeten miraslyk nusgasy bolan kiçijik ynsan sudurlarynyň hem deriden edilendigidir. Türkiyede ýasaýan iildeşlerimiziň gadymy teatr sungatymyzyň özbuluşly şahasy bolan kölege oýnunyň Karagözdır beýleki gahrymanlarynyň şekilleriniň düye derisinden ýasalmagy muňa mysal bolup biler.

Galyň deriler, bezeglerde ulanylan kesip oýmaklyk⁶⁹ usuly bilen, zemininden parhly bir reňkde, dürli görnüşlerde kesilip alnyp gyralary dikilipdir. Olaryň birleşyän ýerleri saylanyp belli bolup durmazlygy üçin kümüş ýüplükler bilen dikilip,

gyra aacyklyklary gizlener eken.

Beýleki bir usulda bolsa, şol bir galyňlykda bolan biri-birinden tapawutlanýan iki deri böleginiň ýüzüne nagış çyzylnanyndan soňra oýmurlamaklyk işleri amala aşyrylyp, dürli reňklerdäki şekiller kümüş ýüplükler bilen ýanaşyklagyň dikilipdir. Basma usulynda edilende, şekiller tagta galyplarda oýulyp sudarlanyp taýýarlanandan soňra, deriniň üstüne agyrlyk bilen basylypdyr. Deriniň ýüzüne üýtgeşik reňkleri bolan ýüpek sapaklardyr ýüplükler bilen keşdeler edilipdir. Deri işläp bejerijilikde möhüm ýeri bolan golýazma eserleriniň jiltlenmegi uly aladadır tagallalaryň, sabyrdyr kanagatlylygyň netijesinde amala aşyrylypdyr. Nusgawy bir jilt ýasalanda umumylykda hatyň, tezhibiň, nagyślaryň, deri taraşlamasynyň, syýadır boýalaryň, gymmat bahaly daşlardan edilen gaşlaryň (esasanam hakyk daşynyň), zergärçiliğiň, kaaty we ebru sungatynyň ulanylandygyny aýratyn belläp geçmelidir.

XV hem-de XVI asyrlarda iň ýokary hilli önumler hasap edilen nusgawy jiltler, kitabyň üstki bölümünü örten «üst kapak» atlandyrylyan üstki gapakdan, «alt kapak» atlandyrylyan astky gapakdan, kitabyň arkasyny örten «düýp» diýlen arka bölekden, kitabyň üstki gapagy bilen kitabyň arasyna giren «miklab» diýlen parçadan, miklabyň aşaky gapagyna baglanan bölümü bolan «sertab» atly bölekden emele gelipdir. Nusgawy jiltlerde kitabyň şkil bölekleri ary balynyň mumlary bilen ýaglanan ýüpedir jilt dikme ýüplükleri bilen biri-birine baglanypdyr. Kitabyň sahypa ýapraklaryny düzgün tertipde saklan we «şiraze» diýlen dürli görnüşlerdäki baglaýy orgi köne döwrüň jilt nusgalarynyň bozulyp gitmezliginiň esasy sebäpkäridir. Golýazma eserleriň goralyп saklanmagy we içine kitabyň goýulmagy üçin niýetlenilen bukja bolan «jiltbent» hem ýasalypdyr. Nusgawy «şemse» jiltler, bezegleri tapawutly usullarda edilen we dos-dogrulykda möhürlenip basylan gabartma äheňli, ýone ýalpyldysy bolmaýan «sowuk şemse», gabartma nagyślary deriniň reňkinde, zemini bolsa altyn çáýylan «astdan aýyrma şemse», zemini deriniň reňkinde, haşamlary bolsa altyn çáýylan «üstden aýyrma şemse», deriniň kesip oýmurlanmagy bilen «müşebbek şemse», bezeg nagyślary deriden başga reňkde

edilen «mülewwen şemse», gyrmazy we ýaşyl altynyň birlikde ulanylan «mülemma şemse» ýaly atlar bilen atlandyrylypdyr. Mundan başga-da, ebru, kumaş-matalar hem-de lakeniň ulanylmaǵyna görä «jihargüše ebru», «jihargüše kumaş», «jihargüše lake» ýaly jiltleriň görnüşleride bolupdyr.

K.BAÝRAMOW,

A.ALMÄMMEDOW. Şekillendiriş we heýkeltaraşlyk sungaty